

тілінің өз алдына дінге сенушілердің дүниетанымын айқындауда қосымша құрал ретінде қала беруіне өзіндік септігін тигізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гелюта А. М, Староверов В. И. Социальный облик рабочего–интеллекта. М, 1977. Б. 74.
3. Rambo, L. R. Conversion studies, pastoral counseling, and cultural studies:engaging and embracing a new paradigm / L. R. Rambo // Pastoral Psychology. -2010. № 59. P. 433– 445.
4. Heirich, M. Change of Heart : a test of some widely held theories of conversion / M. Heirich //American Journal of Sociology. — 1977. — Vol. 83. — № 3. — P. 65-68.
5. Samarin, William J. (1972) Tongues of men andangels. The religious language of Pentecostalism,New York.
6. Сүйерқұл Б. М., Сейітбекова А.А. «Тарихи теолингвистика: қалыптасуы, дамуы, негізгі бағыттары Н.Рабғұзидің «Адам ата-Хауа ана» қиссасы мен А.Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны материалдары негізінде. Монография. – Алматы, 2017. – 140 б.
7. Samarin, William J. (1972)“The Language of Religion”. Basics II: Basic Sociological and Sociopsychological Concepts, Toronto, Canada.
8. Bauman, Richard (1970) «Aspects of 17th century Quaker rhetoric», in: Quarterly Journal of Speech. Б.510

Қ.ХАЛИДИ МЕН С.ҒЫЛМАНИДІҢ ӨМІРБАЯНДЫҚ ЖИНАҚТАРЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

«Исламтану» 2-курс магистранты *Елеусызбаева Н.М.*
Ғылыми жетекші: PhD доктор, аға оқытушы Жамашев А.Ш.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихшы Құрбанғали Халиди мен көрнекті қоғам және дін қайраткері Сәдуақас Ғылманидың ғалымдардың өмірбаянын баяндайтын биографиялық еңбектеріне салыстырмалы талдау жүргізілген. Құрбанғали «Шығыс қазақ даласының ислами биографиялық сөздігінде» 1770-1912 жылдар аралығын қамтыса, Ғылмани «Заманамызда болған ғалымдардың ғұмыр тарихтары» еңбегінде ХІХ ғ.с.-ХХ ғасырдағы тұлғалар жайлы сөз етеді. Жақын уақытта өмір сүрген екі ғалымның жазу стилінен, биографиялық еңбектерінен методологиялық ұқсастықтар байқалады.

Кілт сөздер: ғалымдар биографиясы, Халиди, Ғылмани, діни қайраткер, табақат.

Құрбанғали Халиди – тарихшы, этнограф, өлкетанушы. Оның қолжазбалары мен басылып шыққан еңбектері Шығыс Қазақстан және Шыңжаң өлкесінің өткенінен хабар береді. Құрбанғали Халиди (Халидұлы) 1846 жылы қараша айында Аягөз қаласында дүниеге келген. (Жамашев, 2023б: 270).

Құрбанғалидың балалық шағы Аягөзде өтті, бастауыш білімді 1850 жылдары Петропавл көпесі Мұртаза Мақсұтов салдырған (Кармышева, 1971:101) Аягөз медресесінен алды. Мұнда тәлім берген алғашқы ұстазы – Шейхул-ислам Ахун ибн Мұхаммед-Садық ибн Исмаил (д.қ.ж. 1889). Одан кейін білімін Семей медреселерінде жалғастырды. Ол Семей тарихына қатысты деректерді Семейдегі ұстаздарының бірі молда Мәлік ибн Мұхаммед-Рахим Шамауиден естіген. Шынында, Құрбанғалидың тарихшы ретінде қалыптасуына әсер еткен әрі ауызша тарихи деректерді жинауға

қызығушылығын оята білген бірден-бір ұстазы – осы молда Мәлік (Allen, 2001:74-75). Басқа да ұстаздары жайлы ол қолжазбасында кеңірек мәлімет берген (Khalidi, 2005).

Біраз уақыт Бақты бекінісінде тұрып, кейін 1874 жылдан бастап 1913 жылы өмірден қайтқанша Құрбанғали Шәуешек қаласындағы мешітте имамдық қызметін атқарды, сонымен қатар, жергілікті татар медресесінде дәріс берді. Оның барлық тарихи еңбектері осы кезеңде жазылған (Khalidi, 2005:XX).

Жалпы Құрбанғали Халиди және оның еңбектері жайлы Кармышева Ж., Мұқанова А., Халитова И., Тұрсын Ж., шетелдік ғалымдардан Allen J. Frank, Османов М. іргелі зерттеулер жүргізген (Кармышева, 1971; Мұқанова, 2007; Халитова, 2014; Allen, 2001:63-82; Халиди: 2016)

Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) – Ақмола облысы, Ерейментау маңындағы Малтабар ауылында дүниеге келген көрнекті қоғам және дін қайраткері, аудармашы, хадисші, ақын. Ол Ерейментаудағы бірнеше мешіттің алғашқы имамы. Қайраткер 1952-1972 жылдары Қазақстан қазиятының қазии, сондай-ақ Орта Азия және Қазақстан діни басқармасының мүшесі қызметін атқарды. Ағартушы 70-жылдары «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы» атты кітап, 110 мыңға жуық сөзді қамтыған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік», «Ел аузынан жиған-тергендер (бишешендер мұрасы)» жинағын даярлады. Құран-Кәрім аяттары мен хадистердің қазақша тәфсірлерін, мәуліт өлеңдерін, діни сауалдарға жауаптар мен діни уағыздарды да әзірледі. 14 тараудан тұратын әйгілі «Кәлила мен Димнаны» қазақшаға аударды. Қазақстан Ғылым академиясының тапсырмасымен әл-Фараби шығармаларын араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударуға атсалысты. Қайтар алдындағы өсиетіне қарағанда, ол «ислам діні туралы 42 кітапша жазған, «Кәлила мен Димна» аудармасын 1958 жылы Ғылым академиясына тапсырған, Олжабай Нұралыұлы екеуі Л.Толстойдың «Адамның ақыл парасаты» атты еңбегін өлеңмен аударған» (Исатайұлы, 1993:106; Қамзабекұлы, 2017: 191; Ғылмани, 2010:5). Сәдуақас Ғылманидың өмірбаяны мен еңбектеріне қатысты жеке зерттеулер жасалған (Мүминов, 2015; Бердалиев, 2016; Қамзабекұлы, 2017:191).

Сәдуақас Ғылманидың өмірбаяндық жинағы «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» атымен екі том болып басып шығарылды. Мүминов Ә., Франк А.Дж. бастаған зерттеу тобы кітапты өңдеп, бірінші томды кирилл емлесімен қазақша нұсқасы мен ағылшын тіліндегі аудармасына арнады. Ал екінші томында толықтай қолжазбаның факсимилесі берілген (Ғылмани, 2015:24).

Зерттеудің негізгі бөлімінде екі өмірбаяндық жинақты құрылымдық және ішкі (мағыналық) тұрғысынан салыстыра қарастырамыз.

Екі еңбекке жалпы сипаттама. Халидұлының қолжазбасының жалпы көлемі – 137 парақ. Тарихшы Құрбанғалидың жоғарыда аталған қолжазбасының мазмұны:

- 1a-18b парақтары Семей қаласы мен ондағы діни білім орталықтарының тарихы;
- 19b-109a парақтары атаусыз өмірбаяндық сөздік;
- 110a-112a парақтары Шәуешектің тарихына қатысты материалдар;
- 112b-137b парақтары Құрбанғали отбасының шежіресі жайлы мәліметті қамтыған (Khalidi, 2005:XX).

Қолжазбаның алғашқы екі бөлігін Аллен Франк пен Мірқасым Османов ағылшын тілінде биографиялық сөздік ретінде өңдеп шығарған. Оны қазақ даласында жазылған ислами ғылымдарының дәстүріне сай табақат еңбектерінің қатарына қосуға әбден болады. Семей қаласы мен ондағы мешіт-медреселердің тарихына қатысты 1a-14a парақтарындағы мәлімет «Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Aḥmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālidi» кітабында, ал 21b-98a және одан кейінгі кейбір парақтары (106b, 107b, 108a) «An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» кітабында жарияланған. Алғашқы, соңғы парақтарының берілмеуі ол беттердің табылмауы немесе оқылуының қиындығымен байланысты болуы мүмкін. Ағылшын тіліндегі аудармадан кейін екі кітаптың да соңында түркі (шағатай) тіліндегі мәтін берілген. Аталған кітапта қолжазба Мірқасым Османовтың кітапханасында сақталғаны жазылған. Бірақ Құрбанғали

Халидидің немересі Исламия Рамазанқызымен жүргізген сұхбатта ол бүгінгі күні қолжазбаның нақты қай жерде сақталғаны белгісіз екені айтылды (Жамашев, 2023а: 386).

«An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» шығармасында автор көбіне Ресейдің қарамағындағы Семей және Қытайдың қарамағындағы Шәуешек қалаларының ғалым, сопыларына көбірек тоқталған. Еңбектің жартысы дерлік Семеймен байланысты тұлғаларға арналған. Оған қоса, аймақтық кішігірім Бақты, Аягөз, Лепсі, Қопал, Өскемен, Көкпекті, Зайсан секілді қалалар жайлы мәлімет бар (Khalidi, 2005:XXI-XXII). Халиди шығыс аймақтарынан, көбіне Семей қаласынан шыққан, тұрақтаған, уақытша өмір сүрген барлығы 107 тұлғаның өмірбаянын қысқаша, кейбірін кең мәліметпен таныстырады, соның ішінде көпшілікке танымал Алдар көсе (бірақ оны аңыз ретінде көреді), Жиренше шешен, Құнанбай қажы есімдері кездеседі. Жинаққа енгендердің барлығы таза ғалым емес, әртүрлі дәрежеде діни білімі бар тұлғалар, генерал Остриев секілді қоғам қайраткерлері де, Алдар көсе сынды аңыз кейіпкері де айтылғанымен, Халидидің критеріі бойынша, исламға, исламды зерттеуге қатысы бар болғандықтан хатқа түсті. Аталған генерал Остриев Құранды зерттеуге қатысқандықтан жинаққа енгізілген. Бір тұлғаның өмірбаянын баяндау барысында оған қатысы бар басқа да тұлғаларды сипаттаған. Соның нәтижесінде жинақта айтылған жалпы тұлғалардың саны көп шығады. Халидидің өзі даталарды һижри жыл санағымен берген, ал өңдеп шығарған авторлар оның жанына милади күнтізбесіне сәйкес жылды қосып берген.

Ал Ғылманидың жинағы 9 бөлімнен тұрады, мұнда көптеген тұлғалардың, негізінен, Қазақстанның солтүстік және орталық аймақтарынан шыққан тұлғалардың өмірбаяны жинақталған. «Сәкен Ғылмановтың өрелі мұрасы» тізімінде 59 адамның өмірбаяны жинақталған, қолжазба 980 беттен тұрады деп көрсетілген. М. Салқынбай да бұл сандарды қайталайды (Ғылмани, 2015:19). Басылым екі томнан тұрады. Бірінші томға өмірбаяндық жинақтың қазақ (кирилл емлесімен) және ағылшын тілдеріне аудармасы енді. Аудармада кісі есімдері, географиялық, этностық атаулар мен терминдердің авторлық нұсқасы сақталды. Аударма мәтінінде тік бұрышты жақша ішінде түпнұсқа беттерінің рет саны көрсетілген. Екінші томда түпнұсқа мәтіннің факсимилесі беріледі. Екі томды да толыққанды ғылыми көрсеткіштермен қамтамасыз ету көзделді. (Ғылмани, 2015:24).

Еңбектегі тұлғалар реттілігі. Халиди өз еңбегінде тұлғаларды көне түркі (шағатай) әліпбиінің ретімен тізген, яғни, «әлифтен» бастап «йә» әрпіне дейін ретімен берсе, Ғылманиде тақырыптарға қатыстылығына байланысты реттелген. Көбісі өз есімдерімен танылған. Оған қоса Халиди лақабы мен күниясын көрсеткен.

Стиль тұрғысынан екі жинақта ұқсастық бар. Негізінен, екі еңбек те ғылыми болғанымен, көркем әдебиет стилі басымдық береді, кейде, тіпті, ауызекі стилге тән сөздер қолданылған, тіркестерден эмоционалды реңк байқалады. Құрбанғали Халиди еңбегінен бір мысал: Артұқ қари ибн Абдул-Қаһһар дамолла Наманганди. Қари, имам. Әкесі 1291/1874-1875 ж. Шәуешектегі №2 мешіттің имам болған. Одан кейін 1295/1878 ж. оның орнына ұлы Артұқ қари келеді. Оның ілім дәрежесі жоғары емес, Құран оқуына да қатысты күмәнді. Оның сөзі мен ісінде диуана болса да, әулиелік қасиеттермен сипатталған. Оның діндарлық дәрежесі белгісіз болғанымен, (манакиб) ғалымдардың, ізгі тұлғалардың қиссаларын, артықшылықтарын асқан ыждағаттылықпен айтып беретін әрі өзгелерден артық білетін. Жиындарда көп сөйлейтін, жұртты шаршатып жіберсе де, айтқанын тыңдап тұрған адамның бар-жоғына қарамай, үзбей сөйлейтін. Егер біреу оған қарама-қарсы отырып, бір жағына сөйлесіп жатса, оны түрткілеп, назарын аударатын. Өзін тыңдамағандарды дөрекі балағаттайтын. Ал тыңдаушылар оны әулие деп, қорлығын сүйсіне тыңдайтын (Khalidi, 2005:10).

Енді Ғылманидың жинағынан мынадай бір үзінді келтірсек: Токмұхаммад (Туқ-Мухаммад Думаұлы) (1851-1916 жж.) - Барақ-Шабак деген таптың ішінде Есіркеп деген

рудан тараған. Әкесі – кедей шаруа Дума. Ауылы - Ерейментау Керегетастың Тұмсық деген жері. Білім алған орны - Қызылжар 1-махалла имамы Ахмад Уали хазіреттен. Қасиеттері: өзгеге сыр бермейтін, намыской, шешен тілді болғаны молда болып келгеннен кейін аңдалды.

Айтушылардың сөзінше, ұстазы Ахмад Уали хазіретте оқып жүргенде өте зейінді шәкірт болған деседі. Ұстазына қарсы сұрақ-бахстарды көп қоятын, оңайлықпен тез ғана сабақ алып шығып кететін шәкірт болмапты деседі. Бертін келе ұстазы жеті күнде бір-ақ сабақ беретін болыпты, өте зейіні кемуі үшін «әһлі Кітаптың» нанын жегізу керек деп, ұстазының тапсыруы бойынша бір шәкірттер ертіп апарып, нанын жегізіпті-міс. Өзі оңаша ғана жататын болады. Түнде оның хұжрасында пері болып, солармен бірлесіп сұхбаттасатын болыпты-мыс деген әңгімелер айтылады. Ескі усул бойынша ақайыд даражасында ғана оқыпты. Содан кейін ұстазына қарсы келуі себепті, ұстазы оны медреседен шығарыпты делінеді. Қарсы келуі мынадай бір уақиғадан болыпты...» (Ғылмани, 2015:89) деп сөзін жалғайды.

Жазу тілі. Кармышеваның айтуынша, Құрбанғалидің көпке танылмай қалуына негізгі себеп шығармаларының тілінің күрделілігінде болса керек. «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегі татар, шағатай лексикасын қамтыған түркі тілінде жазылған. Сонымен қатар, онда арабизмдер көп (Кармышева, 1971:100). Оның өмірбаяндық жинағы да осы дәстүрді жалғастырады. Сонымен қатар, Халиди тарихи еңбектерін жазу барысында жазбаша деректермен қатар, ауызекі таралған мәліметтерге көбірек жүгінген. Өмірбаяндар жинағында да өзіне дейінгілерден естігенін қағазға түсірді және өз замандастары жайлы жазды.

Сәдуақас Ғылмани болса, А. Байтұрсыновтың әліпбиі бойынша насх үлгісінде араб графикасында, қазақ тілінде жазған. Шығарманың тілі қазақтың ауызекі сөйлеу тіліне жақын. Мәтінде араб және парсы сөздері мен сөз тіркестері көп кездеседі. Көптеген өмірбаяндарда сипатталып отырған тұлғаның фотосуреттері желімделген. Шығарма 1967 жылдың маусымында Алматыда басталған. Өмірден озғанға дейін автор мәтінге толықтырулар енгізіп отырған. Мәтін автордың өз жазбаларынан, басқа адамдар жазған және Садуақас Ғылманиға пошта арқылы жіберген өмірбаяндардан құрастырылған. Мұндай өмірбаяндары бар хаттар Петропавл, Павлодар, Қарағанды, Жанаарка, Теміртау қалаларынан, Қазақстанның басқа да орталық және солтүстік аудандарынан келген. Бұлардың кейбір бөлігі кітапқа енгізіліп, ал кейбірі хат-қағаздар қалпында топтамаларында сақталып қалған (Ғылмани, 2015:19).

Негізі екі еңбек те биографиялық сипаттама жасағанымен, манақиб еңбектерінің дәстүріне сай, яғни, сөз қозғалған адамның қасиеттерін білдіруге, халық арасында танылған оқиғаларын бүкпесіз баяндауға көңіл бөледі. Тіпті кейбір тұлғалардың айыпты қасиеттерін де жасырмайды.

Қорыта айтқанда, салыстырмалы талдауға аталған екі жинақты тандап алуымыздың себебі – географиялық және заман факторы, Халиди Қазақстанның шығыс аймақтарындағы қазан төңкерісіне дейінгі діни ахуалды жеткізсе, Ғылмани орталық және солтүстік аймақтардағы, қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі жағдайдан хабар береді. Сонымен қатар, өмірбаяндық жинақ жазу дәстүрі қазақ жеріндегі тарихшы, зерттеушілердің ғана емес, Рамзи, Ахмад Уәли әл-Қазани секілді өзге татар ғалымдарының еңбектерінен байқалады. Ендеше, XIX ғ.с.-XX ғ.б. арнайы мемлекеттік жүйенің талабы немесе бастамасымен болмаса да, жекелеген зерттеушілер тарапынан ислам дінінің таралуын хатқа түсіру үрдісі қазақ және татар халқы арасында кеңінен етек алған деген нәтижеге келеміз.

Аталған табақат еңбектерін зерттеу сол кездегі мұсылмандардың жағдайынан хабар берген дін қайраткерлерінің жазу стилін тануға; деректану саласына: соның ішінде авторы белгісіз қолжазбалардың хронологиялық мерзімін анықтауға көмектеседі. Оған қоса, биографиялық еңбектерден бұған дейін белгілі болмаған тұлғалардың есімдері шығады. Бұл зерттеу XIX-XX ғасырдағы қазақ даласындағы ислам дінінің тарихына,

тұлғатану, деректану салаларына қызығушылық танытатын зерттеушілерге пайдалы болады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Allen J. Frank, Usmanov M. Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Ahmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālidī. – Berlin: Das Arabische Buch, – 2001.
2. Khalidi Q. An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912. ed. Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. Brill’s Inner Asian library. – Brill, Leiden, 2005. V. 12. – P. 179.
3. Бердалиев И. Сәдуақас Ғылманидың теріс ағымдарға тойтарыс берудегі әдіс-тәсілдері. – Астана. Мастер по ЖШС. – 2016. – 288 б.
4. Ғылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. – Алматы. Дайк-Пресс. – 2015. – I. – 576+8 б.
5. Ғылмани С. Шығармалары. Құраст.: Д.Қамзабекұлы. – Алматы. «Ел-шежіре». – 2010. – 392 б.
6. Жамашев А., Елеусызбаева Н. *XIX ғ. II жарт. – XX ғ.б. Семей қаласының рухани-ағартушы тұлғалары жайында құнды қолжазба. // Студенттер мен жас ғалымдардың «ФАРАБИ ӘЛЕМІ» Халықаралық ғылыми конференциясы материалдары. – Алматы. Қазақ университеті. – II. – 385-389 бб.*
7. Жамашев А., Елеусызбаева Н. *Шығыстың заңғар тұлғасы – Құрбанғали Халиди. // «Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development» атты IV халықаралық ғылыми және оқу әдістемелік конференцияның ғылыми және оқу-әдістемелік мақалалар жинағы. – Алматы. Қазақ университеті. – 2023. – 270-272 бб.*
8. Исатайұлы Қ. Дін және қоғам қайраткері Садуақас Ғылманидың еңбектері. Терілген қолжазба. – 1993-1994. – 106 б.
9. Кармышева Дж. Х. Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбанғали Халиди. – Советская этнография, 1971. № 1. – С. 100-110.
10. Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы (зерттеу мақалалар). – Алматы. «Қазақ энциклопедиясы». – 2017. – 408 б.
11. Мұқанова А. Н. Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» еңбегі қазақ тарихының дерегі ретінде: т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Жұмашев Р.М. – Қарағанды, 2007.
12. Мүминов Ә., Бердалиев И. Сәдуақас қажы Ғылманидың атеистік пікірге қарсы тұрудағы әдіс-тәсілдері. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. – №1 (104). – 2015. – 221-225 бб.
13. Халид Қ. Тауарих хамса. Ауд.: Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
14. Халитова И.Р., Халитова М.М., Халитов Б.М. Құрбанғали Халидұлы: тарихшы, этнограф, ғалым. Монография // – Алматы: «Evo Press», – 2014 -240 б.
15. Құрбанғали Халиди. «Тауарих-и хамса-и шарқи» – «Шығыстың бес тарихы», қолжазба, транскрипция, кітаби басылым, аударма. Ғылыми жетекшісі Т.Қ.Жұртбай. Транскрипциялағандар Б.Мұстафаев, Ш.Бегімтаев. Қазақша аударғандар Т.Жұртбай, Б.Мұстафаев, Ш.Бегімтаев. // А. 2016. –587 б.

АЛТЫН ОРДАҒА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІ

Дінтану мамандығының 1 курс докторанты **Агабаев А.Т.**

*Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Балтымова М.Р.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*